

Schrijven als vrouw

Nieuw concept van moederschap in hedendaagse Nederlandse literatuur
geschreven door vrouwen

Martina Vitáčková, Palacky Universiteit Olomouc, Tsjechië

The paper presents an analysis of three contemporary novels by woman authors in Dutch, in order to give an account of the way how female subjectivity, especially motherhood, is depicted in nowadays' literary works by women. The central argument of this paper is that there is a new concept of motherhood appearing in literature written by women since the beginning of the century. This newly appearing phenomenon of subversive motherhood is in compliance with the theories of Julia Kristeva whose writing on motherhood is used as theoretical background of this paper. The paper shows that contemporary woman writers have written themselves out of the Oedipal 'father-son' narrative and offer new alternative plots, one of which the subversive empowering narrative of motherhood.

1. Inleiding

In het kader van mijn dissertatieonderzoek heb ik de manieren geanalyseerd waarop vrouwelijke literaire personages (geschreven door vrouwelijke auteurs) hun identiteit zoeken en vinden in de hedendaagse postkoloniale situatie. Om de analyses uit te voeren heb ik een onderzoekscorpus samengesteld van een aantal hedendaagse romans (geschreven door vrouwen). In alle romans van het corpus was een vrouwelijk karakter dominant aanwezig, een vrouwelijke ik-verteller, die verslag uitbrengt van het verloop van haar identiteitscrisis samenhangend met het plotseling besepte gevoel van onzekerheid over haar positie in de postkoloniale samenleving. Uit het onderzoek bleek dat alle onderzochte karakters de verzoening met het verleden en tevens de zekerheid over hun positie in de hedendaagse samenleving op een of andere manier hebben bereikt met behulp van een kind.

Het kind als symbool voor de komende generatie en hoop op de toekomst is een bekend thema in de westerse literatuur en draagt op zich weinig subversief noch emancipatoir potentieel. Ik ben er echter achter gekomen dat dit op het eerste gezicht conventionele thema allesbehalve conventioneel behoeft te zijn. Het is juist het moederschap dat in de geanalyseerde werken een bevrijdende en subversieve rol speelt en het voor de geanalyseerde literaire personages mogelijk maakt om hun identiteit opnieuw en anders vast te stellen. Ik wil het thema moederschap dan ook voorstellen als een subversief en emanciperend

element dat de vrouw niet in een ondergeschikte en afhankelijke positie tegenover de man stelt maar haar juist uit deze positie bevrijdt. Eerst zal dit fenomeen theoretisch benaderd worden en daarna geïllustreerd aan enkele voorbeelden uit de hedendaagse postkoloniale Nederlandse literatuur geschreven door vrouwen.

De beslissing om het theoretische kader van Julia Kristeva te gebruiken bij een onderzoek naar representaties van moederschap in de literatuur lag voor de hand. Deze theoretica en critica heeft zich in verschillende fases van haar schrijverschap bezig gehouden met het fenomeen moederschap. Ze begon zich voor het moederschap te interesseren tegen het einde van de jaren zeventig toen ze zelf een kind kreeg en, na een succesvolle studie bij de psychoanalyticus Jacques Lacan, haar eigen psycho-analytische praktijk begon (De Costa 1989: 76). Deze vermenging van persoonlijke en professionele motivering is typerend voor het hele schrijverschap van Kristeva, net als voor vele andere feministische denkers. In haar gehele oeuvre pleit Kristeva voor een andere manier van schrijven, het vrouwelijke schrijven (*écriture féminine*), dat zich door zijn subversiviteit los zou maken van de fallocentrische socio-symbolische orde, het hegemonische binaire systeem van westers denken waarin de man centraal staat. Ze wijst de dichotomie tussen het mannelijke en het vrouwelijke af en streeft naar een gedeconstrueerde vorm van feminisme.

2. Bestaande discursieve beelden van het moederschap

Kristeva argumenteert dat er in de westerse samenleving twee basisdiscoursen bestaan van moederschap: van de kerk en van de wetenschap (Oliver 2002: 295). Het eerste discours verzwijgt de vrouwelijke subjectiviteit tijdens zwangerschap en later moederschap en reduceert de vrouw, zoals Kristeva het beschrijft in *Mater Dolorosa*, tot melk en tranen (Oliver 2002: 322). De ultieme vrouw draagt attributen van maagdelijkheid en moederschap en is dus tegelijkertijd de begeerde vrouw en de heilige moeder. “Enough to make any woman suffer, any man dream”, luidt het commentaar van Kristeva in Engelse vertaling (Oliver 2002: 319). Wetenschap, aan de andere kant, beschrijft zwangerschap als een natuur(lijk) proces waarin de vrouw eigenlijk alleen een object is, zonder eigen wil of stem. Bovendien moeten we, naast het discours van de moederlijke maagd en de zwijgende baarmoeder, ook de theorieën van Freud hierbij betrekken. Zijn theorieën hebben de westerse denkpatronen diepgaand beïnvloed. Freud legt moederschap uit als het antwoord van een vrouw op de penisnijd of anale fixatie. Zo wordt moederschap uitsluitend in de context van mannelijke seksualiteit geplaatst (fallocentrische socio-symbolische orde), zonder enige ruimte voor vrouwelijke subjectiviteit.

Naast de beschikbare representaties van moederschap in het dominante discours (het mannelijke en fallocentrische dus) beziet Kristeva ook hoe feministes het moederschap hebben opgevat. Kristeva volgt in haar beschouwing

de klassieke indeling van de feministische beweging in drie golven: eerste golf, vanaf het eind van de negentiende eeuw, die vooral voor het vrouwenkiesrecht streed, de tweede golf vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw die zich concentreerde op seksuele en financiële vrijheden van vrouwen en de derde golf die vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw de nadruk legde op onderlinge verschillen tussen vrouwen. De eerste feministische golf probeerde de mannelijke fallocentrische socio-symbolische orde binnen te dringen. Feministes van de eerste golf zetten zich in voor de rechten van de vrouw die gelijk zouden moeten zijn aan de rechten van de man. Vrouwen wilden ontsnappen aan de cyclische tijd van het huishouden om deel te kunnen nemen aan de lineaire tijd van de (mannelijke) geschiedenis (McAfee 2004: 93). Feministes van de eerste golf wensten de vrouw te zien als producent van cultuur. Door negatie van de biologische verschillen tussen vrouwen en mannen en dus ook van hun representaties in de socio-symbolische orde konden ze echter als gevolg daarvan weinig of niets aan deze orde veranderen.

Feministes van de tweede golf gingen, volgens Kristeva, in verzet tegen de psychoanalyse en wezen de socio-symbolische orde als geheel af. Terwijl de eerste golf het verschil tussen mannen en vrouwen wilde minimaliseren, streefde de tweede golf ernaar om wat het oude systeem devalueerde opnieuw waarde te geven. Het feminisme van de tweede golf was niet bereid zich in het bestaande systeem te plaatsen en concentreerde zich op alles wat vrouwelijk was. Het monolithische concept van de Vrouw (met hoofdletter) negeerde individualiteit en onderlinge verschillen. Deze verering van de vrouw heeft helaas essentialisme tot gevolg gehad dat eigenlijk in de praktijk net zo seksistisch kan zijn als de orde waartegen men wilde vechten. In deze beschouwing wordt de vrouw vooral gezien als reproducent, het lineaire (mannelijke) tijdconcept wordt als onaanvaardbaar gezien.

In haar boek *The Mother/Daughter Plot*, waarin ze een nieuw theoretisch kader probeert te vinden dat het mogelijk moet maken om het verhaal van moederschap te vertellen, zegt Marianne Hirsch (1989:166) het volgende: "Most areas of feminist analysis have been terribly careful to role out an identification with biology." (Doana & Hodges 1992: 48). Het bestaan van het (vrouwelijke) lichaam te erkennen zou kunnen betekenen in de val te trappen van de indeling in twee homogene groepen van mannen en vrouwen, en dat was niet gewenst. Op dat moment kon vrouwelijke emancipatie alleen bereikt worden door het verzwijgen van het lichamelijke:

"(the) shift away from the maternal and bodily identity of women [...] is symptomatic of the moves of North American and European feminist writing and theorizing in the 1970s and 1980s. This feminist tradition can succeed in inscribing the female into the male plot only by further silencing one aspect of women's experience and identity – the maternal." (Hirsch 1989: 4)

Kristeva pleit voor een re-conceptie van het moederschap en probeert een nieuw beeld ervan te creëren waarop menselijke relaties gebaseerd kunnen worden. Haar hoop is gericht op de derde feministische golf die de verschillen tussen mannen en vrouwen, als ook de verschillen tussen vrouwen onderling erkent en juist op deze verschillen verder bouwt. Ze is op zoek naar een middenweg die het voor vrouwen mogelijk maakt om kinderen te krijgen (reproduceren) en deel te nemen aan cultuur (produceren) (McAfee 2004: 100). Kortom: tegelijkertijd lichaam en geest te zijn, zonder dat het ene het andere uitsluit. Vrouwen moeten de mogelijkheid hebben om zowel reproducenten van de species als producenten van cultuur te zijn, om te kunnen beantwoorden aan hun behoefte om kinderen te hebben terwijl ze ook aan de lineaire tijdslijn meedoen.

Is er een mogelijkheid om voor het moederschap te kiezen en niet in de val te trappen van zelfnegerend masochisme (de eerder genoemde melk en tranen)? Het grootste probleem is, volgens Kristeva, om moederschap als vervullend voor te stellen zonder dat het masochistisch en zelfopofferend wordt. Ze probeert een andere opvatting van moederschap aan te bieden, een nieuwe representatie ervan want, zegt ze, de Heilige Maagd is niet voldoende. Kristeva, die van Lacan uitgaat maar zijn theorieën ook vanuit feministisch gezichtspunt ondermijnt en daardoor een “masterful feminist subversion of Lacan” presenteert (Doane & Hodges 1992: 54), pleit ervoor dat er een discursieve ruimte wordt geschapen voor het moederlijke verlangen, los van de fallocentrische socio-symbolische orde.

3. Drie voorbeelden

Aan de hand van drie voorbeelden uit de hedendaagse Nederlandse literatuur geschreven door vrouwen wil ik een mogelijk antwoord op de vraag van Kristeva laten zien en daarmee bewijzen dat er in de hedendaagse literatuur geschreven door vrouwen een duidelijke weergave van derde-golf-feminisme gevonden kan worden, zoals Kristeva eigenlijk hoopte. In *Sleuteloog* van Hella S. Haasse (2002), *Pelican Bay* van Nelleke Noordervliet (2002) en *De verstotene* van Naima el Bezaz (2006) vindt de vrouwelijke ik-verteller uiteindelijk haar identiteit in de postkoloniale maatschappij onder andere dankzij de acceptatie van haar rol als moeder. Dit gebeurt echter op drie heel verschillende manieren en er kan geen twijfel aan bestaan dat er nog vele andere alternatieve representaties van moederschap mogelijk zijn.

Het eerste voorbeeld is het personage Herma in *Sleuteloog* van Hella S. Haasse. Herma wordt niet zelf moeder (ook al is dat niet haar keuze maar een gevolg van de omstandigheden). De zoon van Dee, ooit haar beste vriendin, helpt haar echter de verbroken band met haar vriendin te herstellen en op deze manier verzoening te vinden met haar persoonlijke verleden. In de heel specifieke smaak voor bepaalde kunst- en decoratieve objecten van Yokuro Inada, de zoon van Dee, herkent Herma onmiddellijk haar persoonlijke voorkeur.

“De Inada-collectie is, via een verre omweg door tijd en ruimte, een signaal van Dee naar mij. Het ontkent de vervreemding, het bewijst een ‘gelijkheid’ in lagen van ons wezen waar wedijver, afgunst, onbegrip, grieven, alle verschillen en tegenstellingen, geen reden van bestaan hebben. Onder de oppervlakte was er tussen ons altijd een verbindend element, niet benoembaar, dat zich aan elke poging tot verklaring of analyse onttrekt. We hebben het ingeademd met de lucht van het land waar we geboren zijn.” (Haasse 2002: 189-90)

Ook al heeft Dee vroeger afstand genomen van haar familie, het koloniale verleden en de culturele bagage die ze heeft gekregen tijdens haar jeugd in de Nederlandse kolonie, door deze toch over te dragen op haar zoon, erkent ze de “Indische” traditie en de koloniale erfenis van zichzelf, maar ook van Herma. Herma, die jarenlang twijfelde aan de geldigheid, gerechtigheid en waarheid van haar gevoelens en tevens aan het bestaan van de vriendschap tussen haar en Dee, krijgt op deze manier een bevestiging. Ze beseft dat haar vriendin de culturele achtergrond waarin ze samen zijn opgegroeid nooit volledig heeft verlaten. Dee slaagde er niet in om volledig in één cultuur wortel te schieten. Daardoor voelt Herma zich, ook al is ze biologisch niet van gemengde afkomst, eindelijk op haar plaats in haar positie tussen de culturen en in de onmogelijkheid om te kiezen. Door het feit dat Dee niet in staat was om voor één cultuur te kiezen, verstaat Herma haar eigen gevoelens en positie tussen de culturen beter. Als Herma de catalogus van de kunstverzameling van Yokuro Inada ziet, snapt ze dat Dee met precies dezelfde gevoelens/problemen heeft geworsteld. Ze gaf dezelfde culturele achtergrond aan haar zoon door die Herma en Dee had gevormd en ze droeg aan haar zoon de esthetische voorkeuren van Herma over. Herma voelt zich op deze manier (al is het niet biologisch) de moeder van de zoon van haar vriendin. Yokuro Inada geeft Herma nog op een andere manier hoop: hij is van nature een kosmopoliet. Terwijl Herma en Dee met veel moeite hun positie tussen de culturen moesten zoeken voelt Yokuro Inada zich thuis in deze liminale positie.

Het kind dat de verzoening met het verleden en met het eigen zelf in Nelleke Noordervliets *Pelican Bay* mogelijk maakt, is ook een lid van deze nieuwe kosmopolitische generatie. De blanke Ada, verteller van de roman, bevalt na een passievolle buitenechtelijke relatie met een zwarte politieman van een meisje. Dit kind van gemengde afkomst dat Ada samen met haar (blanke) man gaat opvoeden speelt een heel belangrijke rol in haar emancipatieproces, als vrouw en als individu. Ze is zich er volledig van bewust dat zij als twee blanke ouders een donker kind gaan grootbrengen, maar ze neemt bewust de beslissing om niet dezelfde fouten te maken die haar ouders hebben gemaakt met haar adoptieve broer; ze wil het anders doen. De beslissing om toch een kind te hebben (nadat ze met haar man bewust kinderloos was gebleven) betekent dat ze de koloniale schuld van haar ouders accepteert en de kans grijpt om deze schuld in te lossen. Door de beslissing te nemen om het kind, voortgekomen uit een verhouding met haar minnaar, te houden, wordt Ada bovendien

geëmancipeerd als vrouw en vrij als individu. Ze raakt los van de freudiaanse vader/dochter-relatie die ze tot nu toe met haar man heeft gehad en wordt een onafhankelijke en volwaardige partner in de verhouding. Bovendien erkent ze hiermee dat ze emoties, passie heeft (kan hebben) en dat ze een lichamenlijk wezen is. Terwijl Herma in *Sleuteloog* bang was dat ze ongepaste gevoelens koesterde voor haar land (en cultuur!) van herkomst, was Ada bang dat ze als gevolg van mishandeling in haar jeugd niet in staat was om van iemand te houden, om emoties te hebben en zich voor iemand emotioneel te openen. De buitenechtelijke verhouding en het daaropvolgende moederschap bewijzen dat ze het wel kan.

Over haar gevoelens voor Marcus, haar minnaar, zegt ze het volgende: “De liefde die ik voor hem voelde overviel me in een tijd van onzekerheid en de hevigheid ervan zal ik niet ontkennen noch trachten te vergeten. Ik was ertoe in staat. Ik was er tenminste toe in staat.” (Noordervliet 2002: 408). Zoals ik al eerder aangaf, heeft haar buitenechtelijke affaire ook een positief gevolg voor haar huwelijk gehad.

“Huib heeft haar komst begroet met de grootmoedigheid hem eigen. Het kind is onschuldig aan de zonden van zijn ouders, zei hij. Maar ook mij heeft hij vergeven, naar hij zegt. Hij heeft het gevoel dat ik door de komst van mijn dochter een zekere opgewektheid heb gekregen, een Lebensbejahung (dat kan hij zo mooi Duits zeggen), die mij daarvoor vreemd was. [...] Dat ik niet van hem houd zoals hij dat zou willen, stoort ons beiden niet meer. Het is goed zoals het is.” (Noordervliet 2002: 407-408)

Het geval van de ik-verteller van *De verstotene*, Mina/Amelie, is het meest complexe en problematische van de drie gekozen voorbeelden. Mina/Amelie (die van Marokkaanse afkomst is) raakt per ongeluk zwanger na een ‘one night stand’ met een Joodse man. De situatie verergert als de man te weten komt dat ze moslim is. Hij noemt haar een hoer en betwijfelt het feit dat het kind van hem is. Mina/Amelie, al eerder zwaar depressief en verslaafd aan drank, antidepressiva en eten, bereikt haar dieptepunt. Ze worstelt enorm met de vraag of ze het kind eigenlijk moet houden of niet. Als ze aan haar beste vriendin Elsa over haar dilemma vertelt, stelt deze voor naar New York te verhuizen en het kind samen op te voeden.

Naar New York verhuizen, zo ver mogelijk van Nederland, en daar een nieuw leven beginnen als alleenstaande moeder lijkt een heel reële optie voor Mina/Amelie. Op dat moment neemt haar depressie echter de overhand en beslist ze om aan de situatie te ontsnappen door zelfmoord te plegen. Al staande op het balkon houdt ze de volgende monoloog tegen haar ongeboren kind:

“Heb ik het recht om jou het leven te ontnemen?’ [...] Al zou je blijven leven, dan zou je nooit je vader kennen omdat hij ons niet in zijn leven wil. Hij is joods, weet je. Maar ik ben dat niet, dus ben jij dat automatisch ook niet. Ik zou je opvoeden tot moslim, maar dan een verlichte. Met respect voor alle geloven en met het

beseft dat er verschillende waarheden zijn en dat die naast elkaar kunnen bestaan.”

[...]

“Ik zou je veel liefde geven [...]. Ik zou je elke dag zeggen dat ik trots op je ben, dat ik je perfect en mooi en slim vind. En als je ouder bent, wil ik je het land van mijn moeder en vader laten zien, want dat is ook een beetje jouw land. Je zult gelukkiger zijn als je weet wie je echt bent, want misschien begrijp je jezelf dan wat beter. Hoewel ik mezelf absoluut niet begrijp.” (El Bezaz 2006: 253-54)

In het geval van Mina/Amelie zien we twee aspecten die een belangrijke rol spelen in haar emancipatieproces. Ten eerste erkent ze haar eigen onderdrukte Marokkaanse/moslim wortels als ze de beslissing neemt om haar kind als verlichte moslim te gaan opvoeden. Ten tweede, zoals ook het geval was bij Ada, neemt ze de beslissing om een betere moeder te worden dan haar eigen moeder, om liefde te geven en die aan haar kind te laten zien. Ze beslist om iets positiefs te maken van haar trauma, net als Ada.

Aan de genoemde voorbeelden hoop ik duidelijk te hebben geïllustreerd hoe moederschap in de hedendaagse Nederlandse literatuur geschreven door vrouwen een bevrijdende, zelfs subversieve, rol kan spelen. Oudere feministische theorieën negeerden en verzwegen dit onderwerp liever (Hirsch 1989: 4) en feministes zijn traditioneel heel voorzichtig geweest met het expliciteren en duiden van moederschap vanwege de onontkoombare link met de biologie. Bovendien, zoals Julia Kristeva heeft laten zien in haar analyses, was het moederschap uitsluitend voorstelbaar (en bespreekbaar!) in de context van mannelijke seksualiteit. Moederschap werd traditioneel beschouwd uit het gezichtspunt van de vader of van het kind (Wright 1989: 145).

Wat we in de genoemde voorbeelden zien, is dus een heel andere en nieuwe representatie van het moederschap. Alle geanalyseerde karakters hebben door het moederschap (door het accepteren van hun rol als moeder) iets verkregen: identiteit, zelfverzekerdheid, onafhankelijkheid. Het is ook duidelijk dat moederschap in de drie beschreven gevallen geenszins is verbonden met een romantische en/of seksuele verhouding, noch is het op de een of andere manier verankerd in de patriarchale hiërarchie ofwel de fallocentrische socio-symbolische orde. De beslissing om moeder te worden (niet automatisch in de biologische zin van het woord) is niet afhankelijk van een (mannelijke) partner en in sommige gevallen wordt het mannelijke element volledig buitengesloten. Herma in *Sleutelooij* is weduwe en heeft haar echtgenoot emotioneel verlaten omdat hij niet kon kiezen tussen haar en Dee, maar ze accepteert het kind van Dee als deels haar eigen kind dankzij de gedeelde culturele achtergrond en smaak voor kunst(objecten). Ada in *Pelican Bay* wordt zwanger met haar minnaar maar zal het kind samen met haar echtgenoot grootbrengen. Mina/Amelie in *De verstopene* neemt de beslissing om het kind alleen op te voeden, met de hulp van haar beste vriendin Elsa. Ze wijzen mannen echter niet

volledig af en bieden daardoor een meer genuanceerde, relativiserende representatie van emanciperend moederschap. De auteurs van de hier geanalyseerde werken hebben de romantische plot verlaten en bieden in plaats daarvan een alternatief scenario aan; hun literaire personages bieden ons nieuwe representaties van moederschap en vrouw-zijn. Ook als deze karakters betrokken raken in een seksuele en/of amoureuze verhouding, is dit niet bepalend voor hun identiteit als vrouw, noch als individu of lid van de samenleving. Ze ontnemen hun identiteit niet meer aan hun (mannelijke) partners. Ze bouwen hun identiteit niet op het feit dat ze niet-man zijn, of dat ze in een bepaalde verhouding tot 'de Man' staan.

We kunnen dus stellen dat deze auteurs zich, door middel van hun literaire karakters, van de klassieke Oedipale plot hebben losgeschreven en dat ze in plaats daarvan een alternatief bieden tot het vader-zoon-narratief, dat door Marianne Hirsch beschreven wordt als "the conventional plot structure, in which men are central and women function as objects or obstacles" (Hirsch 1989: 2).

Door woorden te vinden om deze ervaring, deze nieuwe plot, te beschrijven, voegen de hedendaagse vrouwelijke auteurs een alternatief toe aan het discours van de traditionele literatuur waar de blanke heteroseksuele mannelijke personage uit de middenklasse, aan de lezer als 'het zelf' gepresenteerd, de ongemarkeerde standaard is. De aandacht verschuift ook duidelijk van de man-vrouw-relatie naar verhoudingen tussen vrouwen en hun eigen gezichtspunt. De positie van de vrouwelijke personages binnen het verhaal is ook sterk veranderd, net als hun mogelijkheden tot ontwikkeling binnen het verhaal. Vrouwelijke karakters in hedendaagse literatuur hebben duidelijk veel meer opties dan trouwen of doodgaan, wat de enig mogelijke plotontwikkeling was in de negentiende eeuw. Fenoulhet beschrijft deze ontwikkeling als volgt: "women writers gave expression to the personal: to women's disappointments and frustrations, which [...] came to be replaced by recognition of the need for self-realization." (Fenoulhet 2007: 201). Met hun literaire personages exploreren hedendaagse vrouwelijke schrijvers het gebied van de vrouwelijke ervaring dat tot nu toe verdrongen werd uit het meerderheidsdiscours of zelfs geheel verzwegen werd.

4. Conclusie

In de literatuur geschreven door vrouwen van rond de laatste eeuwwisseling kunnen we een verandering zien in de manier waarop het thema moederschap wordt uitgewerkt. Vrouwelijke personages in de geanalyseerde romans zijn allemaal, op hun eigen manier, moeder. Maar daar houdt het niet mee op. Hun vrouw-zijn is hier duidelijk niet beperkt tot het moederschap. In de plot worden ze niet gereduceerd tot baarmoeder, noch worden ze gereduceerd tot een object of obstakel bij de ontwikkeling van de mannelijke karakter(s). De rol van de moeder wordt hier gepresenteerd als een bevrijding. De auteurs van de geanalyseerde

romans schrijven 'post-tweedegolfs' feministische literatuur, die affirmatief is, subversief en proclamatief. De hier behandelde romans beantwoorden volledig aan Kristeva's opvatting van schrijven als grenservaring (De Costa 1989: 132) en bieden in al hun verscheidenheid op deze manier de discursieve ruimte voor de unieke ervaring van een vrouw en moeder. Deze auteurs schrijven als vrouw, wat echter niet als waardeoordeel wordt bedoeld, noch als essentialistisch standpunt; ze zijn bewust vrouwelijke subjecten die ook weer bewust vrouwelijke subjecten in hun werk creëren.

Bibliografie – Primaire literatuur

El Bezaz, Naima (2006), *De verstotene*. Uitgeverij Contact, Amsterdam, Antwerpen.

Haasse, Hella (2002), *Sleuteloog*. Em. Querido, Amsterdam.

Noordervliet, Nelleke (2002), *Pelican Bay*. Uitgeverij Augustus, Amsterdam, Antwerpen.

Secundaire literatuur

Blau DuPlessis, R. (1985), *Writing beyond the ending. Narrative strategies of twentieth-century women writers*. Indiana University Press, Bloomington.

Costa, D. de (1989), *Sprekende stiltes. Een postmoderne lezing van het vrouwelijk schrift. Irigaray, Kristeva, Lyotard*. Kok Agora, Kampen.

Doane, J. & D. Hodges (1992), *From Klein to Kristeva. Psychoanalytic Feminism and the Search for the "Good Enough" Mother*. The University of Michigan Press, Ann Arbor.

Fenoulhet, J. (2007), *Making the personal Political. Dutch Women Writers 1919-1970*. Legenda, London.

Hirsch, M. (1989), *The Mother/Daughter Plot. Narrative, Psychoanalysis, Feminism*. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.

McAfee, N. (2004), *Julia Kristeva*. Routledge, New York, London.

Oliver, K. (red.) (2002), *The Portable Kristeva. Updated Edition*. Columbia University Press, New York.

Wright, E. (1989), 'Thoroughly postmodern feminist criticism'. In: T. Brennan, (red.), *Between Feminism & Psychoanalysis*. Routledge, London, New York. 141-152.